

NAZILLİ VE ÇEVRESİNİN ESKİÇAĞ TARİHİ

Prof. Dr. Hüseyin ÜRETEN

Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü
Orcid No: 0000-0001-5633-7102

Beşeri etkinliklerin incelenmesi biz (Eskiçağ) tarihçileri için “zaman” kavramı kadar önemlidir. Nitekim varlığını fiziki dünyaya yansıtan ve fiziki dünyaya göre şekil alan insan ve oluşturduğu toplumun tarihini incelemede coğrafi unsurların da araştırmaya dâhil edilmesi son derece gereklidir (İplikçioğlu 2015: 24). Bir başka deyişle, bir (Eskiçağ) tarihçinin aydınlatacağı insan ya da toplumun yaşadığı kentin ya da bölgenin tarihi kadar coğrafyasına da hâkim olması gerekmektedir. Dolayısıyla antik bir bölgeyi ya da kenti anlamaya çalışan bizler için doğal çevrenin kavranması sadece yararlı değil, zorunludur da işte bu mantığa göre de interdisipliner bir araştırma alanı olan “tarihi coğrafya” ortaya çıkmıştır.

Bu cümleden olmak üzere, tarihini incelemeye çalıştığımız Nazilli ilçesi başta olmak üzere, batısındaki Sultanhisar ile Yenipazar, doğusundaki Kuyucak ve güneydoğusundaki Karacasu ilçelerinde yaşayan antikçağ insanlarının tarihi, üzerinde yaşadıkları toprakların coğrafi durumuna bağlıdır. Eski zamanlarda, bilindiği üzere, Batı Anadolu'nun oldukça büyük bir bölümü; kuzeyde Mysia, ortada Lydia ve güneyde Karia olmak üzere üç ana bölgeye ayrılmıştı. Bu anlatımdan hareketle, biz de burada Nysa, Mastaura, Anineta, Orthosia, Harpasa, Antiokheia ve Aphrodisias kentlerini ele almadan önce Klasik Karia Bölgesi'nin fiziki coğrafyasına kısaca değinerek işe başlayacağız.

Günümüzde Aydın iline bağlı olan Nazilli ve çevresindeki Sultanhisar, Yenipazar, Kuyucak ile Karacasu ilçeleri, Klasik Dönem'de antik Karia bölgesinin sınırları içindedir. Klasik Karia Bölgesi ise genel olarak doğu ve güneydoğuda Phrygia ve Lykia, kuzeyde Lydia ve Ionia bölgeleriyle; batı ve güneyde ise Ege Denizi ile çevrilmiştir. Görülüyor ki, Eskiçağ'da da günümüzde olduğu gibi her kentin/bölgenin belirli bir sınırı yani *territoriumu* vardır. Söz konusu bu *territoriumun* kuzeydeki sınırını doğu-batı yönlerinde uzanan bir dağ silsilesi yani Messogis (Aydın) Dağları¹ve Latmos Körfezi'nden denize ulaşan Maiandros (Büyük Menderes) Irmağı oluşturuyordu.²Ancak güneydoğuda Lykia ile olan sınırı belirgin biçimde saptamak ise çok kolay değildi. Nitekim bu konuda değişik fikirler ortaya atılmıştır. Örnek vermek gerekirse, antikçağ yazarlarından Plinius (*nat. V. 101*) ve Livius'un (*Ab urbe condita, XXXVII.16.13*) Telmessos Körfezi'nin (Fethiye Körfezi) bir yanının Karia'ya öteki yanının da Lykia'ya ait olduğunu bildirmeleri sonucu erken dönemlerde tam bir bağımlılık göstermese de sonraları bir Lykia kenti görünümü kazanan Telmessos'un (Fethiye) İÖ 4. yüzyıldan başlayarak sınır oluşturduğu söylenebilir. Ancak özellikle 2. yüzyıldan itibaren sınırın Indos (Dalaman) Çayı tarafından çizilmiş olduğu da bilinmektedir. Kuzeydoğuda Phrygia ile olan sınırı Salbakos yani bugünkü Babadağ oluşturmaktaydı (Str. *XII.8.17*). Doğuda ise Lykia'ya daha sonra katılmış olan, kuzey uçta, Kibyrtis ya da Kabalis yöresindeki göllerden eski adı bilinen Kabalitis'in

¹ Karia oldukça dağlık bir bölgedir. Kuzeyde doğu-batı yönlerinde uzanıp Lydia ile sınırı çizen ve yukarıda sözü edilen Messogis (Aydın) Dağları (1.819 m.) bölgenin dikkat çekici engebelerinden biridir. Bölgenin kuzey uç yöresindeki sınır her ne kadar zaman içinde değişikliğe uğramış olsa da Lydia ile olan sınırı en azından İÖ 4. yüzyıla kadar Messogis Dağları belirlemiş olmalıdır. Nitekim Ksenophon (*Hell. III.2.19*), Messogis Dağları'nın güney etekleri üzerinde kurulmuş olan Tralleis'ten (Aydın) “Karia Tralleisi” olarak söz etmektedir.

² Diodoros (*XIV.36.3*) ve Strabon (*XII.8.15*) sınırın Maiandros tarafından çizildiği görüşündedir. Strabon'un (XIII.4.15) anlatımıyla, Phrygia sınırına yakın bir yerde Maiandros'un üzerinde kurulmuş olan Antiokheia'ya gelen bir kimse Karia'ya gelmiş sayılırdı.

(Söğüt Gölü) bulunduğu yöre ile komşuydu. Burada, eklemek gerekir ki, kuzeyden güneye doğru sıralanan Aphrodisias ile birlikte Herakleia, Apollonia ve Kidrama, Karia'nın en doğu uçtaki kent ve kasabaları bulunuyordu.

Bununla birlikte hemen belirtelim ki, sanki doğa burada doğudaki dağlık kesiminden dolayı oldukça dağlık bir bölge ile gelişmişliğiyle farklı bir özellik sergileyen kıyı şeridi şeklinde iki büyük bölüme ayrılan bir bölge oluşturmuştur. Sonuçta da Karia'da Hellen kentlerinin işgal ettiği sahil şeridinin gelişmişliği ile içerilerinin buna oranla fakirliği arasında çok fark vardır (Magie 2002: 35-38). Gerçekten bölgenin doğusu oldukça dağlık bir bölgedir. Kuzeyde doğu-batı yönlerinde uzanıp Lydia bölgesiyle sınırı çizen ve yukarıda sözü edilen Messogis Dağları (1.819 m.) ile kuzeydoğu uçta Phrygia ile sınırı oluşturan Salbakos Dağı (2.308 m.) ve batı uçta yer alan Latmos Dağı (1.367 m.) bölgenin en dikkat çekici engebelerini oluşturmaktadırlar (Sevin 2001: 110). Ancak, bu olumsuzluğa rağmen dağ kütleleri arasına girmiş olan alüvyonlu dar vadiler ile yüksek platoların bölgenin daha yoğun nüfus barındıran köşeleri olduğu gerçeğinin de altını çizmekte fayda vardır. Bunun güzel bir örneği, tabanı kalın bir alüvyon tabakayla kaplı olan ve genişliği doğudan batıya doğru artan Maiandros Ovası'dır. Diğer örnekler ise; bugünkü adlarıyla güneyden kuzeye doğru akarak Menderes'e karışan Çine Çayı'nın vadisindeki³Çine Ovası ile ona bağlı Karpuzlu Ovası ve son olarak da batı uçtaki Milas Ovası'dır.⁴Bölgenin batıdaki kıyı şeridi göz önünde tutulduğunda ise gerçekten bu şerit, çatallaşmış yarımadalar, körfezler ve bunların içindeki irili ufaklı koylar ile kıyıya yakın adalardan oluşmaktadır (Sevin 2001: 110; Magie 2002: 35).

Değerlendirilmesi gereken bir başka nokta da bölgenin iklim ve bitki örtüsüdür. Doğudaki dağlık kesim ile batıdaki kıyı şeridi olarak iki büyük bölüme ayrılan Karia'da farklı iklim özelliklerine rastlanır. Örneğin kıyı şeridi ile buna yakın yerlerde, özellikle iç kesimin batı ve kuzeyindeki alçak kesimlerinde Akdeniz iklimi egemendir. Doğuya doğru denizden uzak ve yüksek alanlarda ise Karasal iklim etkilidir. Dolayısıyla doğal bitki örtüsünün ana çizgileri de bu farklı iklim koşullarına bağlıdır: Akdeniz iklimi'nin egemen olduğu kıyı şeridi ile iç kesimin batı ve kuzeyinde bu iklime uyum sağlamış bitki örtüsü görülürken Karasal iklim'in etkili olduğu daha iç kesimlerde ise yavaş yavaş step belirlemeye başlar (Sevin 2001: 110).

Cevap aranan diğer bir soru, "Karia acaba akarsu ağı bakımından nasıldı?". Elimizdeki kaynakların aktardıklarına göre, bölge akarsu ağı yönünden ne yazık ki fazla zengin sayılmaz. En önemli akarsu, yukarıda da sözünü ettiğimiz gibi, Maiandros (Büyük Menderes)'tur ve güneyden kuzeye doğru akan üç büyük kolla beslenir. Doğudan batıya doğru bu kollar: Plinius'ta (*nat. V.108*) "Orsinus" adıyla geçen Morsynos (Vandalas), Harpasos (Akçay) ve Herodotos'un (*V.118*) "Idrias Ülkesi" dediği ova içinden akan Marsyas (Çine Çayı)'tır. Bunların yanında, kuzeyden Messogis Dağı'ndan kaynaklanan Mastaura yakınındaki Khrysaoras (Sekendere) ile Tralleis yakınındaki Eudon(os) (Tabakhane Deresi) ve küçük kolu Thebaites; güneye doğru Mylasa yakınında denize dökülen Kybersos (Sarıçay/Kandakdere), Kalbis (Dalyan); bölgenin güneydoğu uçtaki, Indos (Lindos, Dalaman Çayı), Akson (Kırgın Çayı) ve Glaukos (Kızıldere) gibi bir takım dereler de vardı (Sevin 2001: 111).

Bütün bunlar gösteriyor ki, günümüzde Aydın ve Muğla illerinin büyük bir bölümü ile Denizli ilinin batı uç kesimlerini kapsayan klasik Karia, kuzeyde Maiandros tarafından sulanan geniş alüvyon ovası, küçük küçük izole yörelere ayrılmış dağlık yapısıyla bir birlik göstermeyen iç kesimi ve son olarak da batıdaki kıyı şeridi olmak üzere farklı bölümlere ayrılmıştır.

³ Herodotos (*V. 118*), Çine Çayı'nın vadisine "Idrias Ülkesi" demektedir.

⁴ Strabon (*XIV.2.23*), bu sonuncu ovayı son derece verimli bir ova olarak tanımlar.

Şimdi, bize yol gösterecek bu tarihi coğrafya bilgilerinin izinden giderek önümüzdeki birkaç sayfada, birbirine eşit olmayan yedi bölümde, çalışmamızın konusunu oluşturan *Nysa*, *Mastaura*, *Anineta*, *Orthosia*, *Harpasa*, *Antiokheia* ve *Aphrodisias* kentlerini sırasıyla bu bölüme uyarak değerlendirelim.

Bu kentlerden ilki, klasik Karia Bölgesi'nin önemli bir kenti olan ve bugün Aydın İli'nin 30 km doğusunda Sultanhisar İlçesi'nin ise 3 km kuzeybatısında yer alan Nysa'dır. Kentin kuruluşu ve tarihi hakkındaki bilgilerimizin çoğu Augustus Dönemi'nin ünlü gezgin ve coğrafyacısı Amaseia'lı Strabon (İÖ yak. 64 – İS 21) ile Byzantium'lu Stephanus'un (İS 6. yüzyıl) anlattıklarına dayanmaktadır.⁵ Yaşamının büyük bir bölümünü Nysa'da geçiren Strabon'a göre kent, Messogis Dağı'nın yanındadır, büyük bir kısmıyla dağın meyillerine yayılmıştır ve çifte kenttir (XIV.1.43). Bir başka deyişle, bir derenin Maiandros'a katılmak için Messogis Dağı'nın etekteki tepelerinden aşağı akarken içinden geçtiği dik bir boğazın her iki yanında kurulmuş bir kenttir Nysa. Kentin ilk adı, yine Strabon'dan bilinmektedir. Onun tarafından anlatılan efsanevi bilgilere göre, Lakedaimonia'dan (Mora Yarımadası) gelmiş olan Athymbros, Athymbrados ve Hydrellos adlı üç kardeşin her biri bir kent kurarak, kendi adlarını vermişlerdir. Ancak bu kentler yetersiz şekilde iskân edilmişler ve bu nedenle üç kentin sakinleri bir araya gelerek Nysa'yı kurmuşlardır. Öyle anlaşılıyor ki, Strabon'un yaşadığı zamanda yani Roma İmparatorluk Dönemi'nde kentin κτίστης'i (*ktistes* [kurucu kahraman]) olarak Athymbros kabul edilmekteydi (XIV.1.46; ayrıca bkz., Kaya 2000: 126-127).⁶ Benzer şekilde Byzantiumlu Stephanus da kentin "*Athymbria*" olarak adlandırıldığını ve kentin adını da kurucusu Lakedaimonialı Athymbros'tan aldığını iddia etmektedir. Bununla birlikte Stephanus'un başka bir kitapta kentin eski Πυθόπολις (Pythopolis) kenti olduğundan bahsetmesi ve özellikle de bu adı Antiokheia ile ilişkilendirmesi ise oldukça büyük çelişkileri de beraberinde getirmektedir.⁷

Kent adının başlangıçta ἀρχηγέτης (*arkhegetes* [kurucu]) Athymbros'tan dolayı "*Athymbria*" olduğunun bir diğer kanıtı da Seleukos krallarının yazdıkları mektuptur (Welles 1934: 54-60).⁸ Bu Hellenistik Dönem kraliyet mektubu Nysa yakınlarında Akhara'ka'da (Salavatlı) bulunmuştur. Mektupta geçen hükümdar, I. Seleukos Nikator (İÖ 305-281) ve oğlu I. Antiokhos Soter (İÖ 281-261)'dir. Ipsos Savaşı'ndan sonra yazılan bu mektupta Büyük İskender'in ardılları arasındaki mücadelelerde kralların Hellen toplumlarının desteğini almayı amaçladıkları bir kez daha görülmektedir. Seleukoslara has bir özellik olarak mektup, kent yerine o bölgeden sorumlu vali Sopatros'a yazılmıştır. Plutonion kentine tanınan ayrıcalıklara da yer verilmiş olan bu mektupta, kent halkından Ἀθυμβριανοί (Athymbrialılar) olarak bahsedilmektedir. Ayrıca mektupta Delos'ta Pluton'dan, Persephone'den ve diğer tanrı(ça)lardan da bahsedilirken Ἀθυμβριανός şeklinde bir tanımlamaya yer verilmiştir. Biz biliyoruz ki, bu sözcüğün kökeni 3. yüzyılın son çeyreğine kadar uzanmaktadır. Hatta kentin kurucu kahramanına atıfta bulunulurken kullanılan *Athymbros* sözcüğü, yine biz biliyoruz ki, İS 2. ve 3. yüzyıllarda basılan sikkeler üzerinde de karşımıza çıkmaktadır (Head 1901: 176, no. 35; 181, no. 55; ayrıca bkz., Pl. XX.5).

⁵ Nysa'nın tarihi, Nysa'da yapılan arkeolojik araştırmalar ve kazılar için bkz. İdil 1999.

⁶ Eskiçağda çoğunlukla şehirlerin tanrı veya kahraman bir ya da birkaç *ktistes*i vardır. Bu durum, o çağda dinin ve mitolojinin kişisel ve toplumsal hayatta oynadığı önemli rol göz önünde bulundurulacak olursa tabii görünmektedir. Hellen kolonizasyonu döneminde koloninin yerinin ve *oikistes*inin seçiminde Delphoi kehanet ocağının oynadığı önemli rol düşünülecek olursa, şehir kurmanın adeta tanrısal, kutsal bir iş olarak kabul edildiği anlaşılır. Bu arada hemen belirtelim ki, "*ktistes*", genellikle şehirlerin tanrı, kahraman veya tarihi kurucularına verilen isimdir. Eskiçağda bazı Anadolu şehirlerinin tanrı ve kahraman *ktistes*leri için bkz., Pekman 1970.

⁷ Step. Byz. 35, 479 ve 539, Nysa'dan Πυθόπολις olarak bahsetse de bu bölgenin eskiden bu şekilde adlandırılmadığı şu anda bilinen bir gerçektir. Ayrıca bkz., Magie 2015: 103, dn. 26.

⁸ Söz konusu mektup -no. 9: I. Seleukos ve oğlu Antiokhos'un Mektubu- için ayrıca bkz., Arslan 2019: 49; Sarıkaya 2009: 130.

Yukarıdaki bu anlatıma dayanarak, kendisine ayrıcalıklar tanınan ve halkından *Ἀθυμβριανοί* olarak bahsedilen Akharaka hakkında da burada kısa bir bilgi vermek isterim. Nysa'dan hemen batıya doğru 2 milden daha az uzaklıkta, hastalara şifa verdiğiğine inanılan ve tapınakları çok yakında duran, Yeraltı Dünyası'nın Tanrı ve Tanrıçası Pluto ile Persephone'ye kutsal bir sülfür kaynağı içeren Kharonion denen mağarasıyla ünlü Akharaka (Salavatlı) Köyü vardı. Burada yaşayan halk da Strabon'da [*οἱ κατοικαῦντες τα ἱερὰ Ἀχάρα[κα]*] olarak adlandırılmıştır (Str. XIV.1.44; Magie 2015: 19; Sevin 2001: 112). Ayrıca sularından çıkan buharın kutsal gizemlere girenler dışında, herkese ölümcül olduğuna inanılmış, fakat tanrı(ça)lar tarafından kutsal yeri ziyaret etmeleri emredilmiş kişilere rahiplerin mucizevi tedaviler yaptıkları da belirtilmiştir. Hatta kutsallığı o dereceydi ki, buraya I. Seleukos'un özel bir bağışıyla, yalvarıcılar kabul etme ayrıcalığı verilmiştir. Bu haklar, Magie'nin de yazdığı üzere bir Roma *proconsul*ünün yanı sıra daha sonraki krallar tarafından Hellenistik Dönem'de de kabul edilmiştir.⁹

Şimdi konumuza dönelim yine... Nysa, Stephanus Byzantinus'a göre, Seleukos kralı I. Antiokhos Soter tarafından kurulmuş ve kral tarafından da kente eşinin adı (Nysa) verilmiştir.¹⁰ Kentin kral tarafından Hellenistik Dönem'de kurulduğu doğrudur. Ayrıca Antiokhos'un Plutonion'a ilgi duyduğu ve kentte kral sülalesi üyelerinin adlarından alınmış *Σελευκίς* ve *Ἀντιοκίς* adlarını taşıyan Seleukos ailelerin yaşadığı da bilinmektedir.¹¹ Ancak hemen belirtelim ki, I. Antiokhos'un eşinin adı Nysa değildir. Yani bu isim de tıpkı Antiokheia kent ismi gibi çelişkilidir. Maiandros Irmağı'nın kuzey tarafında Lydia-Karia sınırında bulunan ve daha önce de belirttiğimiz gibi, bugünkü Aydın İli'nin Sultanhisar İlçesi'ne lokalize edilen Nysa antik kentinin Seleukos Krallığı tarafından birden fazla köyün bulunduğu yerde, bu köylerin yanında ya da bir araya getirilmesiyle kurulmuş bir koloni olduğunu kaydetmiş olan tek antikçağ yazarı Stephanus Byzantinus'tur. Ona göre Nysa, Seleukos kralı I. Antiokhos tarafından kurulmuş ve adını da eşinin adından almıştır. Yine yukarıda belirttiğimiz gibi, I. Antiokhos'un Nysa'daki Pluto Tapınağı'na olan yakın ilgisi ve Nysa'daki *Σελευκίς* ve *Ἀντιοκίς* adında sülalelerin varlığının bilinmesi koloninin bu kral tarafından kurulmuş olduğunu doğrular niteliktedir. Ancak bu isim I. Antiokhos'un eşinin adı değildir, çünkü I. Antiokhos'un Nysa adında bir eşinin varlığına ilişkin hiçbir kayıt bulunmamıştır. İÖ 2. yüzyılın başlarında kentnin adının "Nysa" olarak bilindiği gerçeğinden hareketle, kanımca kente Seleukos ailesinin bireylerinden birinin adının verildiği ihtimalini göz önünde tutmak gerekmektedir.¹²

Sonuç olarak, adı her ne olursa olsun gerçek olan şudur ki, bu kent sahip olduğu avantajlı konumundan dolayı Seleukos kralları tarafından Hellenistik Dönem'de kurulmuş bir kraliyet

⁹ Magie 2015: 19; III. *Antiokhos'un Nysa'daki Plutonium'un Ayrıcalıkları İle İlgili Mektubu ve Bir Meclis Kararı* için bkz., Welles 1934: 177, no. 43; ayrıca Arslan 2019: 130.

¹⁰ s.v. *Antiokheia*, ayrıca bkz., Kaya 2000: 124.

¹¹ Seleukoslar tarafından kurulmuş başka kentlerde de hanedanlık isimlerinin birleştirilmesiyle oluşturulmuş adlara rastlanmaktadır. Örneğin hem Magnesia ad Maeandrum'da (Tekinköy/Ortaklar) hem de Kolophon'da (Değirmendere) kent kabilelerinden birine "Seleukis" (*Σελευκίς*) adı verilmiştir (Magie, 2007: 12). Nysa'daki *Σελευκίς* ve *Ἀντιοκίς* isimleri, Roma Dönemi'nde *Γερμανίς Σελευκίς* ve *Αγριππηίς Ἀντιοκίς* şeklinde tanrısal isimlerle, hanedanlık isimlerinin bazen de yerel isimlerin birleştirilmesiyle kullanılmaya başlanmıştır. Daha detaylı bilgi için bkz., Magie 2015: 142, dn. 48.

¹² Bilindiği üzere, Makedonya kralı Büyük İskender'in ölümünden sonra, onun generalleri Syria'daki (Suriye) Triparadeisos'ta toplanarak İskender İmparatorluğu'nun yönetimini aralarında paylaşmışlardır. Generaller, bu toplantıda Babil'in yönetimini Seleukos Nikator'a bırakmışlar ve böylece Seleukos Krallığı'nın da temeli atılmıştır. Hem Seleukos Nikator hem de onun ardılları bu büyük ülkenin hemen her yerinde koloniler kurmuşlardır. Bu cümleden olmak üzere, Seleukoslar, stratejik bir değeri olan yerlerde, olasılıkla bazen daha eski yerleşim yerleri üzerinde ya da ticari etkinliklerin görünümü veya toprak verimliliği gelecekte refah vaat ettiğinden dolayı daha çok Anadolu'nun batısında, Karia ile birlikte Phrygia, Lydia ve Pisidia gibi bölgelerde çeşitli koloniler kurmuşlardır. Özetle, Kaya'nın da bahsettiği gibi, Maiandros Irmağı boyunca ve bu ırmağın kolları üzerinde ya da yakınında, toplam 11 koloni kurulmuştur. İşte bu kolonilerden yedi tanesi adlarını Seleukos krallarından ya da kraliyet ailesine mensup bireylerden almışlardır. Bunlardan biri de Nysa adını taşımaktadır. Bkz., Kaya 2000: 122; ayrıca bkz., Magie 2015: 1-20.

kolonisidir.¹³ Ancak hemen belirtelim ki, Maiandros'un kuzeyinde Messogis'in güney eteğinde bir akarsu vadisi yamaçlarının her iki tarafında kurulmuş olan bu kent, olasılıkla daha erken tarihli bir yerleşim olmalıdır. Fakat ne var ki, kent çevresinde yapılan araştırmalar ve mevcut tarihi kaynaklar ışığında, daha önce de değindiğimiz gibi en eski yerleşmenin 3. yüzyılda kurulduğu anlaşılan kentin erken tarihi ne yazık ki bilinmemektedir.

Kesin olmamakla birlikte, tarihsel açıdan diğer Karia kentleriyle benzer kaderi paylaşmış olan Nysa, ortaya çıkarılan Seleukos ve Antiokhos dönemi kayıtlarından öğrenildiğine göre, verilen ayrıcalıkları zaman içerisinde kaybetmiş olsa da geç dönem krallarından biri tarafından *consule* ve kent halkına ithafen yazılan mektuplardan birinde daha önceki krallar tarafından da *ἰκεσίαν καὶ ἀσουλίαν καὶ ἀτελείαν* şeklinde bir ayrıcalık kazanmıştır (Welles 1934: 260, no. 64; ayrıca bkz., Arslan 2019: 181). Söz konusu hakların tanındığı III. Antiokhos tarafından yazılmış bir mektupta doğrulanmıştır (Welles 1934: 177-178, no. 43; ayrıca bkz., Arslan 2019: 130). Burada, Magie'nin de belirttiği şu gerçeğin altını çizmekte fayda vardır: Bu haklar, İÖ 1. yüzyılda hala yürürlükteydi. Kent *proconsulü* Gnaeus Lentulus Augur, *γραμματῆων*'a kent toprakları içerisinde bulunan *τα ἱερὰ γράμματα περὶ τῶν Θεῶν καὶ τῆς ἀσουλίας αὐτῶν καὶ τῆ[ς] ἰκεσίας καὶ τῆς περὶ τὸ ἱερόν ἀτ[ε]λίας*'ın restore edilmesi emrini vermiştir (Magie 2015: 106, dn. 33; Sarıkaya 2009: 132).

Yukarıda Nysa antik kentinin bölgedeki diğer kentlerle tarihsel açıdan benzer kaderi paylaşmış olma ihtimalinin yüksek olduğunu belirtmiştik. Bu cümleden olmak üzere, kent, Apameia Barış Antlaşması (İÖ 188) hükümleri gereğince önce Pergamon Krallığı'na sonra da İÖ 133'teki III. Attalos'un vasiyetiyle Roma'ya bağlanmıştır.¹⁴ Kent, Roma'ya bağlandıktan sonra, bilindiği üzere, çeşitli bronz sikkeler ve *kistophorlar* basmaya başlamıştır.¹⁵ Birinci Mithradates-Roma Savaşı¹⁶(İÖ 89-85) sırasında Nysa'lı Chairemon adlı varlıklı bir kişi Romalıları desteklemiş ve bunun üzerine Mithradates tarafından yakalattırılıp öldürülmüştür. Nysa *demosu* da Chairemon'a onur unvanı vermiştir. Bununla birlikte *consul* ve halk da İÖ 53'te Plebost'ta halkın koruyuculuğunu üstlenen ve İÖ 49'da Pompei'de komutanlık görevini yürüten P. Licinius Crassus Lunianus'a onur unvanı vermiştir (Magie 2015: 106-107, dn.27; ayrıca bkz., İdil 1999: 30). Demek oluyor ki, Nysa'da çok varlıklı ve güçlü ailelerin bulunduğu bilinmektedir.¹⁷ Bu hususta diğer bir örnek de Chairemon'un akrabalarından biri olan aslen Nysa'lı fakat daha çok Tralleisli olarak tanınan Pythodoros'tur. Bu kişinin Pompeius ve Caesar ile de yakın dostluğu vardır, hatta Marcus Antonius'un kızlarından birisiyle evlenmiştir ve bu evlilikten olan kızı Pythodoris de önce Pontus daha sonra da Kappadokia Kraliçesi olmuştur (Güngörmüş-Üreten 2015: 39-50). Bu konuda bilgi veren Strabon (*XII.3.29, 31, 37; XIV.1.42*), Pythodoris'i iyi bir yönetici olarak tanımlamıştır.

Açıkça kentin gelişmesi Roma İmparatorluk Dönemi içerisinde, Strabon'un ölümünden sonraki dönemde olmuştur. Fakat ne var ki, İS ilk 3 yüzyılda, yani Roma İmparatorluk Dönemi içerisinde neler olduğu konusunda çok fazla bilgimiz bulunmamakla birlikte bazı yazıtlarda İmparator Vespasianus (İS 69-79), Hadrianus (117-138), Antoninus Pius (138-161), Marcus Aurelius (161-180) ve Commodus'un (İS 180-193) adlarının yanı sıra İmparator Gallienus'un küçük oğlunun adına da rastlanmıştır.

¹³ Batı Anadolu'daki Seleukos egemenliği için bkz., Magie 2007: 13-43.

¹⁴ Eumenes'in İÖ 188'de elde ettiği egemenlik alanları için ve III. Attalos'un Vasiyeti için bkz., Magie 2001: 35-55, 127, dn. 56 ve 63-69.

¹⁵ Bronz sikkeler ve *kistophorlar* için bkz., Head 1901: 170-173.

¹⁶ Birinci Mithradates – Roma Savaşı için bkz., Arslan 2007: 126-263.

¹⁷ "Nysa'da doğmuş olan ünlü kişiler şunlardır: Panaitos'un en iyi öğrencilerinden olan stoik filozof Apollonios. Aristarkhos'un öğrencisi olan Menekrates ve onun oğlu Aristodemos." Bkz., Str. XIV.1.48.

Bugün kent üzerindeki yapı kalıntıları incelendiğinde, kenti çevreleyen Hellenistik Dönem suruna ait herhangi bir kalıntıya rastlanmamaktadır. Ancak yer yer Bizans Dönemi'nden kalma sur izleri görülmektedir. Ayrıca kenti ikiye bölen sel yatağının batısında Nysa'lı gençlerin düşünsel ve bedensel olarak eğitim gördükleri bir *gymnasium* (Str. XIV.1.43) ile Strabon tarafından değinilmeyen bir yapı kalıntısı bir başka deyişle kentin önemli bir kültür merkezi olmasında payı olan Roma İmparatorluk Dönemi *Gymnasium*/(Okul) Kütüphanesi de bulunmaktadır. Bu kütüphanenin kuzeyinde ise sahne binasında görülen bağcılık ve şarap tanrısı Dionysos'un kabartmalarıyla ayrı bir öneme sahip olan 12.000 seyirci kapasitesine sahip yarım daireyi aşan at nalı planlı bir tiyatro bulunmaktadır. Nysa antik kentinin en iyi korunmuş yapılarında biri olan ve 600 ya da 800 kişiyi alabilecek kapasitede olduğu anlaşılan *Bouleuterion* (*Gerontikon* [Yaşlılar Meclisi]) ise antik kentin doğu kesiminde yer almaktadır. Kentin *agorası* ise *Bouleuterion*'un doğusunda bulunmaktadır. Kent mezarlığı bir başka deyişle *nekropol* da kentin batı tarafında Akharaka'ya doğru giden kutsal yolun üzerindedir.¹⁸

Maiandros Ovası'ndan doğuya doğru uzanan ana yol üzerinde, ırmağın kuzey yakasında, Mastaura (Bozyurt) ve Anineta (Buğdaylık) sıralanmışlardır. Her iki kent de yakınlarındaki Brioula (Bilara/Kurtuluş) ile birlikte Hristiyanlık Dönemi'nde *Provincia Asia*'nın (Asia Eyaleti) piskoposluk merkezi olmuşlardır. Nitekim Plinius (*nat. V.120*), Mastaura'nın Brioula ile Roma İmparatorluk Dönemi'nde sikke basacak kadar güçlenmiş olduğunu ve Ephesos *conventusuna* yani yargı bölgesine bağlı olduğunu bildirmiştir.

Bu cümleden sonra diyebiliriz ki, çalışmamızın konusunu oluşturan ikinci kent, Nazilli İlçesi'nin 3 km. kuzeyinde Bozyurt ve Eycelli mahalleleri arasında uzanan dar bir vadi içinde yer alan Mastaura'dır.¹⁹ Vadi içinde korunaklı doğal bir topografyaya sahip kentin etrafını yüksek tepeler çevrelemiştir. Aydın Dağları'nın Büyük Menderes Ovası ile birleştiği dağ eteklerinde kurulan antik kentin içinden, Maiandros'un kuzey kollarından biri olan ve kente adını da veren Mastaura Deresi yani antik adıyla Khrysorrhoeas geçmektedir. Ancak hemen belirtelim ki, hem arkeolojik hem antik hem de modern kaynakların eksikliği nedeniyle henüz *Khrysorrhoeas Irmağı'nın kenarındaki Mastaura*²⁰ hakkında ne yazık ki fazla bilgi yoktur. Bununla birlikte, kent hakkında sınırlı sayıda yazılmış az sayıdaki kaynaklarda da belirtilmiş olduğu üzere, kentin lokalizasyonu ve konumu hakkında bilgi sahibi olmaktayız.

İÖ 1. yüzyılda bugünkü Amasya'da yaşamış olan ünlü coğrafyacı Strabon tarafından verilen bilgiye göre Mastaura, ("...περίκεινται δὲ ἀξιόλογοι κατοικίαι πέραν τοῦ Μαιάνδρου, Κοσκίνια καὶ Ὀρθωσία: ἐντὸς δὲ Βριούλα Μάσταυρα Ἀχάρακα καὶ ὑπὲρ τῆς πόλεως ἐν τῷ ὄρει τὰ Ἄρομα], ὅθεν ἄριστος Μεσσηγιῆς οἶνος ὁ Ἀρομεύς.") Maiandros kıyılarında Nysa dolaylarında olasılıkla *κατοικία*

¹⁸ Nysa'da yapılan arkeolojik araştırmalar ve kazılar ile gün ışığına çıkarılan yapı kalıntıları için bkz., İdil 1999: 31-78.

¹⁹ Bilindiği üzere, 2020 yılında Doç. Dr. Sedat Akkurnaz başkanlığında, Nazilli ve çevresinde bir yüzey araştırması gerçekleştirilmiştir. Bu yüzey araştırması sırasında, Nazilli İlçesi'nin 3 km kuzeyinde Bozyurt ve Eycelli mahalleleri arasında uzanan dar bir vadi içinde yer alan Mastaura, yayınlardan elde edilen bilgiler sonucunda kent ile ilgili olan tüm çalışmalar Akkurnaz tarafından özetlenmiştir. Akkurnaz-Çorbacıoğlu 2021: 21. Ayrıca bkz., Sarin 2021b: 121-132; Yaşar 2021: 133-144.

²⁰ Sarin'in de yazdığı üzere, tarihi kaynaklara göre Anadolu'da Mastaura adında Mysia, Karia ve Lykia bölgelerinde üç farklı yerleşim yeri bulunmaktadır. Çalışmamıza konu olan Karia bölgesindeki Mastaura'nın adıyla ilgili araştırmalar ne yazık ki daha çok yer adlarının anlamlarını çözmeye yönelik olduğu için ortada birçok bilgi karmaşası mevcuttur. Bu nedenle şimdilik kesin bir bilgi ortaya koymasak da günümüzde bölgede yaşayan halkın 'Bozyurt' yerine daha çok 'Mastaura' ya da 'Mastavra' adını kullanmalarından hareketle, ben burada sadece numizmatik kaynaklarda geçen adının yaygın olarak kullanılmasını önermekteyim. Bir başka deyişle, Karia Mastaura'sını Mysia ve Lykia'daki aynı ismi taşıyan kentlerden ayırmak için kentin içinden geçen "Khrysorrhoeas Irmağı" dolayısıyla Khrysorrhoeas Irmağı'nın kenarındaki Mastaura olarak adlandırılması gerektiği düşüncesindeyim. Mastaura'nın isim kökeni hakkında değerlendirme için ayrıca bkz. Sarin 2021b: 121-132.

olarak adlandırılan küçük bir yerleşim yeridir (Str. XIV.1.47). İS 1. yüzyılda yaşayan antik dönemin bir başka önemli ismi Yaşlı Plinius'un satırlarına ise yukarıda da belirttiğimiz gibi, Brioula ile birlikte Roma İmparatorluk Dönemi'nde Ephesus yargı bölgesine bağlı önemli bir kent statüsünde ve sikke basacak kadar da güçlenmiş bir kent olarak yansımıştır (Plin. nat. V.120). *Ethnika* (Ἐθνικά) adlı önemli bir coğrafya sözlüğünün yazarı Byzantiumlu Stephanus da Mastaura'nın ortasından *Χρυσορρόας*²¹ Irmağı'nın geçtiğinden söz etmiştir (Step. Byz. 436).

Günümüze kadar herhangi bir kazı çalışması yapılmadığı tespit edilen ve araştırma tarihçesiyle ilgili yapılan literatür taraması sonucunda anlaşılmıştır ki, Mastaura yüzyıllar boyunca Batılı gezgin-bilim adamı, sanatçı, arkeolog, diplomat ve tüccarların ne yazık ki ilgisini çekmemiştir. Bir başka deyişle, Mastaura antik kenti 2020 yılında Akkurnaz başkanlığında Nazilli ve çevresinde bilimsel amaçlı bir yüzey araştırması başlatılıncaya kadar kendini ele vermemiş, meraklı ve keskin bir gözün dikkatini ne yazık ki çekmemiş antik bir kent olmuştur.

Ancak bütün bu olumsuzluğa rağmen, Plinius'un da yazdığı üzere, Roma İmparatorluk Dönemi'nde arka yüzünde *MACTAYPEITΩΝ*²² (*Mastauralılar*) lejantı ile sikke basma ayrıcalığına sahip bir kent olarak karşımıza çıkan Mastaura'nın Roma İmparatorluk Dönemi Hellen yaşamının siyasal, sosyal, kültürel ve dinsel yaşamı hakkında –az sayıda olmalarına rağmen- belgesel malzeme olarak genel bilgi edinilmektedir. Örnek vermek gerekirse, kentin dinsel yaşamı hakkında özellikle British Museum'da sergilenen ve İS 1. yüzyıla ve sonrasına tarihlenen Mastaura kent sikkeleri incelendiğinde görülmektedir ki, Demeter, Apollon, Hekate, Athena, Dionysos ve Leto'nun kültlerini saptamak mümkün olmuştur. Ancak bu tanrı(ça)ların ne yazık ki tam olarak Hellenize olduklarını ya da bütünüyle Doğulu olduklarını söylemek güçtür.²³

Sonuç olarak doğrusunu söylemek gerekirse, Mastaura antik kenti bilim dünyasında daha çok Roma İmparatorluk Dönemi'nde darp etmiş olduğu bronz sikkeleriyle tanınmaktadır.

Üçüncü kent, Maiandros Irmağı'nın kuzey yakasında, Hristiyanlık Dönemi'nde Mastaura ve Brioula gibi Asia Eyaleti'nin piskoposluk merkezlerinden biri olan Anineta'dır. Nazilli İlçesi'nin Kestel Mahallesi, Böğrüdelik mevkiinde yer alan Anineta, konsil listelerinde ve Bizans kaynaklarında geçmektedir. Antikçağda sikke basan kent hakkında Cramer, Texier, Ramsay, Paton, Kiepert ve Robert da bilgi vermektedir.²⁴Bu çalışmalar dışında, Anineta ile ilgili değerlendirilmesi gereken diğer bir kaynak da Nazilli ve çevresinde gerçekleştirilen yüzey araştırmalar kapsamında Akkurnaz tarafından Böğrüdelik mevkiinde yapılan incelemeler sonucu 2021 yılında kaleme alınan "*Anineta Antik Kenti*" başlıklı makaledir (Akkurnaz 2021: 91-120). Bu çalışmada, Akkurnaz yapılan incelemeler sonucunda tespit edilen arkeolojik materyallerin tanımlamasını, fotoğraflarını ve çizimlerini de yaparak hakkında çok az bilgi sahibi olduğumuz kentin mevcut durumunu ortaya koymaya

²¹ "Khrysaor ismi etimolojik olarak Hellence "Altın Kılıç"lı", "Altın Kemer"li" anlamındadır. Menderes havzasındaki Mastaura'yı sulayan Khrysaoras ismi ile Khrysaor arasında büyük benzerlik söz konusudur. İlginç olan, daha sonra Khrysaoras ismi deforme edilerek altın getiren nehir anlamında, Khryssorroas adı altında Anadolu'da birçok ırmağın adı olmuştur." Şahin 2001: 78.

²² Söz konusu lejant, sikkeyi basan halkın adını göstermektedir. Ulus ya da halkın adını gösterdiği için aslında buna lejant yerine "ulus" ya da "halk" anlamındaki Hellence ἔθνος kelimesinden türetilmiş olan "ethnikonu" demek daha doğru olur. Çünkü lejantın daha geniş anlamı vardır. Elimizdeki veriler incelendiğinde İmparator III. Gordianus (İS 238-244) ve I. Philippus (İS 244-249) dönemi Mastaura sikkeleri üzerinde yer alan *MACTAYPEITΩΝ*, "*Mastauralılar*" demektir. Yani "*Mastauralılar* sikkesi" demektir. Sondaki –ΩΝ harfleri halkın adının çoğul *genetivus* (-in hali) yazıldığını gösterir. Demek ki kentin değil halkın adı belirtildiği için burada "ethnikonu" söz konusudur. Bkz., Tekin 1992: 20.

²³ Mastaura kentinin Roma İmparatorluk Dönemi din hayatı ve kent pantheonundaki tüm tanrı(ça)ların kentteki işlevleri konusunda daha detaylı bilgi için bkz., Üreten 2005: 129-142.

²⁴ Kent hakkında bilgi veren tüm kaynaklar için bkz., Akkurnaz-Çorbacioğlu 2021: 22.

çalışmıştır. Yine Akkurnaz bu çalışmasında, Anineta kentinin bastırıldığı sikkelerden örnekler de sunmuştur. Böylece dünyanın farklı koleksiyonlarında sikkeleri yer alan Anineta'nın siyasi ve ekonomik durumu hakkında değerlendirmeler yapılarak özellikle kentin dini kimliğini okumaya çalışmıştır.

Bu cümleden olmak üzere, Anineta'nın konumlandığı yerin topografyası incelendiğinde kentin, Maiandros Ovası'nın kuzey tarafında, Messogis Dağları'nın güney yamaçlarında söz konusu ovaya yakın ve çevreye hâkim bir tepe üzerinde kurulduğu görülür. Bir başka deyişle, Maiandros Ovası'ndan yaklaşık 450-460 m. yüksekte olan kentin güneyi ovaya bakarken, batısı ve kuzeyi Maiandros'un kollarından biri olan Keteios'un (Kestel Deresi) aktığı vadiye bakmaktadır. Gerçekten de kent oldukça stratejik bir noktada yer almaktadır. Nitekim Maiandros'un kuzeye doğru uzanan bu vadisi Lydia Bölgesi'ne geçişi sağlayan önemli güzergâhlardan biridir.

Kent hakkında yol gösterici en önemli kaynak olan çalışmayı kaleme alan Akkurnaz'a göre, Böğrüdelik mevkiinde Hellenistik Dönem'den başlayarak Ortaçağ'ın sonlarına kadar uzanan ve geniş bir zaman dilimine ait çok sayıda arkeolojik kalıntı mevcuttur. Bu cümlelerin doğruluğunu kanıtlayabilecek en iyi örnek, kentin batı tarafında Kaletepe yamaçlarında arazinin topoğrafik yapısına bakınca *caveası* anlaşılan tiyatro yapısıdır. Antik kent ile ilgili yüzeyde görülen bir diğer önemli kalıntı da kentin farklı noktalarında karşımıza çıkan Roma İmparatorluk Dönemi'ne tarihlendirilen tonozlu yapı kalıntılarıdır. Bu hususta diğer bir örnek de her ne kadar kentin *nekropolü* hakkında veri elde edilememiş olsa da hemen belirtelim ki kentin *territoriumunda* varlığını bildiğimiz ve kent halkının gömü anlayışı ve mezar mimarisi hakkında bizi aydınlatan mezarlardır (Akkurnaz 2021: 97-102).

Anineta hakkında bilgi edinebileceğimiz elimizdeki örnekler içinde en çarpıcısı, kentin hem Hellenistik hem de Roma İmparatorluk Dönemi'nde bastırmış olduğu sikkelerdir.²⁵ İÖ 2. yüzyıldan İS 3. yüzyılın ortalarına kadar uzanan bir süreçte Anineta kenti çok farklı tipte sikke bastırmıştır. Söz konusu sikkelerden anlaşılacağı üzere, Anineta'da kültleri saptanan tanrı(ça)lar şunlardır: Zeus, Apollon, Artemis, Dionysos ve Demeter gibi ana karakter yanında Kore/Persephone ve Helios gibi ikincil tanrı(ça)lar da kendilerine kent *pantheonunda* yer bulmuşlardır.

Konumuzla ilgili ele alacağımız dördüncü kent, Maiandros'un güneyinde, Marsyas (Çine Çayı) ile Harpasos (Akçay) arasında yine batıdan doğuya doğru, biraz daha doğudaki Orthosia'dır. Bugün Yenipazar İlçesi sınırları içerisinde, Yenipazar-Donduran yolu üzerinde, kuş uçuşu Yenipazar'ın 2 km. doğusunda yer almaktadır. Donduran Köyü'ne yaklaşık 1 km. uzaklıktaki bir tepeye lokalize edilen antik kent, ilk olarak ünlü coğrafyacı Strabon'un olgunluk döneminde, İmparator Augustus Dönemi'nde, Roma'da yazdığı *Γεωγραφικά* (*Geographika* [Coğrafya]) adlı yapıtının XIV. Kitabı'nda karşımıza çıkmaktadır.²⁶ Strabon yapıtının bu kitabında Orthosia'nın tarihi coğrafyasını şu şekilde tanımlamaktadır: “*Nysa yakınında, Maiandros Irmağı'nın öte kıyısında, önemli yerleşmeler vardı. Koskinia ve Orthosia'yı kast ediyorum. Irmağın bu kıyısında Briula, Mastaura ve Akharaka ve kentin yukarı kısmında dağda, Aromeus denen en iyi Mesogites şarabının edildiği Aroma vardır.*”

²⁵ Anineta basımı Hellenistik ve Roma İmparatorluk Dönemi sikke kataloğu için bkz., Akkurnaz 2021: 109-113; ayrıca bkz., Head 1901: XXXII-XXXIII.

²⁶ XVII. Kitap'tan oluşan bu yapıtın XII.-XIII. ve XIV. kitapları yurdumuzun tarihi coğrafyasıyla ilgilidir. Orthosia antik kenti için bkz., Str. XIV.1.47.

Strabon'un bu tanımlamasından, Orthosia'nın İÖ 1. yüzyılda kent olduğu anlaşılan Koskinia ile birlikte yukarıda da değindiğimiz gibi, Maiandros'un güneyinde Marsyas ile Harpasos arasında batıdan doğuya doğru sıralanmış bir kent olduğu anlaşılmaktadır.

Orthosia'dan bir başka antik yazar Plinius da söz etmektedir. Strabon ile hemen hemen aynı dönemde yaşamış olan "Yaşlı" Plinius, "*Naturalis Historia*" (Doğa Tarihi) adlı yapıtının V. Kitabı'nda Orthosia'nın bir Karia kenti olduğunu söylemektedir.²⁷ Yazar aynı eserin başka bir yerinde, Orthosia'nın antikçağlardaki ekonomisine katkı sağlayan doğal zenginliklerinden de söz etmektedir. Örnek vermek gerekirse, XXXVII. Kitab'ın XXV. Bölümü'nde lal taşının dört çeşidi olduğunu ve bu taşın Orthosia ile Alabanda civarlarında çıktığını ayrıca Alabanda'da kesilip parlatılarak işlendiğini, güneşte de çok iyi parlayan koyu renkli bir taş olduğunu yazmaktadır.²⁸

Kent hakkında bilgi veren diğer bir önemli kaynak da Ptolemaios'un *Γεωγραφικὴ Ὑφήγησις* (*Geographike hyphegesis* [Coğrafya Kılavuzu]) adlı yapıttır.²⁹ Claudius Ptolemaios (II.6), yapıtının II. Kitab'ında kentleri ve yerlerini belirlerken Orthosia kenti ile ilgili bilgi de vermektedir.

Görülüyor ki, antik yazarların da işaret ettiği üzere, Batı Anadolu'da Neolitik Çağ'dan günümüze kadar iskân edilmiş ve uygarlık tarihinde önemli bir yere sahip olan klasik Karia Bölgesi'nin önemli yerleşim yerlerinden biri de hiç şüphesiz ki, Orthosia'dır.³⁰ Fakat tıpkı Anineta gibi Orthosia kentinin de ne zaman kurulduğu, geçmişinin hangi tarihlere kadar geri gittiği konularında ne yazık ki elimizde yeterli bilgi bulunmamaktadır.

Yine de bu olumsuzluğa rağmen elimizdeki numizmatik kaynaklar incelendiğinde, yukarıda değindiğimiz az sayıda antik yazarların verdiği bilgilere ek olarak bir grup sikke sayesinde üzerinde çalıştığımız Orthosia antik kentinin adı ve tarihine ilişkin dolaylı da olsa bilgi edinebildiğimiz burada altını çizmekte fayda vardır. Numizmatik kaynaklara göre, arka ve/veya ön yüzünde kentin adını taşıyan sikkeler, İÖ 3. yüzyılın sonu ya da 2. yüzyılın başına ait olup sikke darbu bu tarihten başlayarak Roma İmparatorluk Dönemi'nde I. Maximinus (İS 435-238) ve Maximus (İS 409-411) dönemlerine kadar uzanmaktadır (Head 1897: 143-145, Pl. LXVII). Antik kentte darp edilen

²⁷ Plin. *nat.* V.29. Günümüze XXXVII kitabı ulaşan bu eser, sadece antik kültür, sanat tarihi ve coğrafya konusundaki bilgilerimizin temel eserlerinden biri değil, aynı zamanda Antikçağ'da bilinen tüm bilim alanlarına ilişkin geniş bilgiler veren ve bu nedenle bir "genel bilgi ansiklopedisi" niteliği de taşıyan büyük bir eserdir. Yazar, yapıtının V. Kitabı'nda 1195 şehir, 576 topluluk, 115 bilinen nehir, 38 bilinen dağ, 108 ada, 95 yok olmuş şehir ya da topluluk, 2214 olgu, açıklama ve gözleme yer vermiştir.

²⁸ Akkurnaz'ın da yazdığı üzere, halk arasında Lal Taşı olarak adlandırılan ve uluslararası literatürde Almandite ya da Almandine olarak adlandırılan bu taş, silikat mineralinin alt türü olan Granet grubu içinde yer alan koyu kırmızı, kızıl kahve gibi renk tonlarına sahip özel bir süs taşı çeşididir. Nitekim Gnays bu yörenin yaygın kayaç türüdür ve özellikle Alabanda'da birçok antik yapıda bu gnayslardan çıkarılan bloklar kullanılmıştır. Doğrusunu söylemek gerekirse, günümüzde söz konusu antik kentlerin bulunduğu bölgede hala bu maden yatakları bulunmaktadır. Madran Dağı'ndaki kristal yataklarından hala çıkarılmaya devam eden bu doğal kristal, bugün Dumanlı Kristal Kuvars olarak adlandırılmaktadır. Akkurnaz,2017: 211.

²⁹ Batlamyus olarak da bilinen Hellenli gökbilim, matematik ve coğrafya bilgini Claudius Ptolemaios'un bu eseri, uzun süre belirleyiciliğini koruyan bir yapıttır. Eser, yedi kitap ile Ptolemaios'un ünlü haritalarını içeren sekizinci bir kitaptan oluşmaktadır. I. Kitap, haritalar üzerine bir tartışmaya geçer ve harita yaparken uyulacak ilkeler açıklanır. Bunu izleyen altı kitapta enlem ve boylamlarına göre, coğrafi konumları belirlenmiş 8.000 kadar yer sıralanmaktadır. VIII. Kitab'ın günümüze ulaşan haritaları herhalde Ptolemaios'un özgün çizimleri değil daha sonra yapılan haritalar olmalıdır. Yapıtta rastlanan çok sayıda yanlışlıktan biri Asya'nın gerçekte olduğundan çok daha fazla doğuya uzandığı düşüncesidir. Bkz., *Oxford Antikçağ Sözlüğü*, 2013: 790.

³⁰ Orthosia kenti ile ilgili olarak Polybios, Livius, Strabon, Plinius, Ptolemaios, Hierokles gibi antik yazarlar ile birlikte Pocke, Playfair, Chandler, Craber, Kubitschek ve Reichel, Ramsay, Paton, Paton, Kiepert, Robert ve Hild gibi seyyahlar ve araştırmacılar da bilgi vermektedir. Bkz., Akkurnaz 2021: 19-20; Orthosia araştırma tarihçesi için de bkz., Üreten-Akkurnaz 2021: 151-153.

sikkelerden anlaşıldığı üzere, kent adı *ΟΡΘΩΣΙΕΩΝ/ΟΡΘΩΚΙΕΩΝ* olarak yazılıdır (Head 1897: 143-145, Pl. XXIII. no. 3-4; XXIII. no. 6-7; krş. Tulay 2001: 153-227). Görülüyor ki, söz konusu sikkeler antik tarihçilerin eserlerinde geçen kent adını (Hellence: *Ὀρθωσία, ας, ῆ;* Latince: *Orthosia, ae, f.*) doğrulamaktadır.³¹

Antik yazarların kentin tarihi hakkında kısa ve dolaylı olarak verdikleri bilgilere gelince... Bu yazarlardan birincisi, ünlü Latin tarihçi Titus Livius'tur. Livius (*Ab urbe condita*, XLV.25), eserinin XLV. Kitabı'nda Orthosia'nın Kariyalıların Rhodos egemenliğine karşı başlattıkları ayaklanmada önemli bir rol oynadığından söz etmektedir. Bilindiği üzere, İÖ 190 sonbaharının bitiminde iki Scipio'nun komutası altındaki bir Roma ordusu Hellepontos'u (Çanakkale) aşmıştı. Birkaç hafta sonra bu ordu, Sipylos yakınındaki Magnesia (Manisa) kentinin biraz kuzeyinde Antiokhos'un sayıca çok üstün güçleriyle karşılaşmıştır. Eumenes'in askerleri de bu savaşın (Magnesia Savaşı) Anadolu'daki Seleukos egemenliğine sonsuza kadar son vermiştir.³²Yine antik kaynaklardan biliyoruz ki, savaşın bir yıl sonra, Phrygia Bölgesi'ndeki Apameia'da (Dinar) imzalanan antlaşmayla da Antiokhos, ötesinde Kappadokia Krallığı'nın bulunduğu, Toros Dağ silsilesinin kuzeyinde ve Halys Irmağı'nın (Kızılırmak) orta kıvrımının batısında yer alan tüm yerlerde hak iddia etmekten vazgeçmek zorunda kalmıştır. Böylece galiplerin ellerine geniş bir arazi geçmiştir, fakat Roma bundan kendisi için hiçbir şey almamıştır. *Senatus* tarafından Scipio'ların halefi Gnaeus Manlius Vulso'nun başkanlık ettiği barış komisyonu üyelerine, Antiokhos'un bıraktığı toprakları Roma davasına yardım etmiş olanlar arasında bölüştürmek emri verilmiştir. Komisyon üyeleri de İÖ 188 yılında Apameia'da müttefiklerin temsilcilerini toplamış ve burada savaş ganimetlerini dağıtmışlardır. Krala karşı yardımda bulunmuş bazı Hellen kentlerine yapılan toprak bağışları dışında, ele geçirilen yerler, Roma'nın asıl müttefikleri olan Pergamon Krallığı ile Rhodos Cumhuriyeti arasında bölüştürülmüştür. Bu bölüşmede, Eumenes aslan payını almıştır. Polybios ve Livius'a göre, Eumenes Hellepontos Phrygia'sını, Büyük Phrygia'yı, Mysia'yı, Lykaonia'yı, Milyas'ı, Lydia'yı, Tralleis ile Ephesos ve Telmessos kentlerini almıştır.³³Ancak hemen belirtelim ki, Eumenes'in çok güçlü olmaması için de öte yandan Rhodos'a geniş bir toprak parçası verilmiştir (Magie 2001: 40-41).

Bunun üzerine, Livius'tan öğrendiğimize göre Rhodos'un Karia'daki egemenliği huzursuzluklara neden olmuş ve İÖ 167 tarihinde Karia, Roma'nın isteği doğrultusunda yeniden bağımsızlığını kazanmıştır. Orthosia da işte bu ayaklanmada önemli bir rol oynamıştır.³⁴

³¹ Hellence (*Ὀρθωσία, ας, ῆ;*) ve Latince (*Orthosia, ae, f.*) kent adının karşılığı arandığında, kesin olmamakla birlikte Orthosia kent adının yaygın görüşe göre Tanrıça Artemis'in taşıdığı önemli *epithet*lerden biri olan "*Orthia*" teriminden türediği ileri sürülmektedir (Hdt. IV.87.2). Artemis'in taşıdığı bu sıfat yani "*Ὀρθία*" kelimesi Hellencede "*dik, doğru, yukarı doğru yükselen, yalçın, sarp; (ses için) yüksek, güçlü, kuvvetli*" anlamına gelen iki bitimli bir (*ὄρθος, α* ya da *ος, ον*) sıfattır (Çelgin, 1986; 2011). Bu durumda, diyebiliriz ki üzerinde çalıştığımız Orthosia antik kenti, "*Orthosia*" adını "*dik, doğru, yukarı doğru yükselen, yalçın, sarp*" anlamında kullanılmış olan ve Tanrıça Artemis'e de bir *epithet* olan "*Ὀρθία*" sıfatından almış olmalıdır. Demek oluyor ki, Orthosia antik kenti, Harpasos Vadisi ile Maiandros Irmağı'nın birleştiği noktada, köşe başında, bölgeye hâkim bir yerde kurulmuştur. Bkz., Üreten - Akkurnaz 2021: 149.

³² Daha detaylı bilgi için bkz., Magie 2001. Söz konusu eser, David Magie'nin 1950 yılında Princeton Üniversitesi tarafından yayınlanan ve Türkçeye "*Anadolu'da Romalılar 1: Attalos'un Vasiyeti*" olarak (2001'de) çevrilmiştir.

³³ Apameia Antlaşması'nın maddeleri için bkz., Polyb. XXI.43, 45; ayrıca Liv. XXXVIII.38. Batı Anadolu'nun paylaşımı konusunda ve Pergamon Krallığı'nın payı konusunda ise bkz., Polyb. XXI, 46, 48.2; Liv. *Ab urbe condita*, XXXVIII.56.2; ayrıca bkz., Malay 1992: 59-63.

³⁴ Liv. *Ab urbe condita*, XLV.25.11-13: "[11] *sub idem fere tempus et Caunii descivere ab iis, et Mylassenses Euromensium oppida occuparunt. [12] non ita fracti animi civitatis erant, ut non sentirent, si Lycia et Caria ademptae ab Romanis forent, cetera aut se ipsa per defectionem liberarent aut a finitumis occuparentur, includi se insulae parvae et steriles agri litoribus, quae nequaquam alere tantae urbis populum posset. [13] missa igitur iuventute propere et Caunios, quamquam Cibratarum asciverant auxilia, coegerunt imperio parere; [p.190] et Mylassensis Alabanensisque, qui Euromensium provinciam ademptum et ipsi coniuncto exercitu venerant, circa Orthosiam acie vicerunt.*"; ayrıca bkz., Montagu 2000: 135.

İkinci yazınsal kaynağımız, “Yaşlı” Plinius’tur. Yukarıda da değindiğimiz gibi, yazar “Doğa Tarihi” adlı kitabında Karia kentlerini sıralarken Orthosia’nın da bir Karia kenti olduğunu söylemiştir (Plin. nat. V.29).

Diğer bir antik yazar ise, Claudius Ptolemaios’tur. Sevin’in Batlamyus olarak da bilinen antik yazardan özetleyerek aktardığı üzere, I. yüzyılda kent oldukları anlaşılan Maiandros’un güneyindeki Orthosia, Euhippe (Dalama) ile birlikte Roma Dönemi’nde Alabanda *conventusuna* bağlıymış (Sevin 2001: 112).

Sonuç olarak, bu bilgiler dışında Orthosia antik kentinin ne zaman kurulduğu, geçmişinin hangi tarihlere (hatta Lydia Krallığı’nın parlak dönemlerine) kadar geri gittiği konularında ne yazık ki elimizde daha fazla bilgi bulunmamaktadır.

Arkeolojik kaynaklar ışığında ise Batı Anadolu’da olmasına karşın Ephesos ya da Pergamon gibi görkemli, zengin örnekler barındıran kentlerle kıyaslandığında Orthosia az sayıda mevcut kalıntılara sahip bir antik kent olarak gün yüzüne çıkmak ve sesini duyurmak istemektedir. Bir başka deyişle Orthosia’da şu kalıntılar mevcuttur: Hemen hemen her antik kentte olduğu gibi Orthosia antik kentinde de bir *akropolis* bulunmaktadır. Fransız ve Türk bilim insanlarının da yazdıklarına göre, sivri tepelerle çevrelenmiş bir topografyaya sahip kentin tepeler üzerinde savunma sistemlerine ait sur duvarı, kule gibi izleri de takip etmek mümkündür.³⁵

Orthosia antik kentinin en dikkat çekici kalıntılarında biri de tiyatro binasıdır. Antik dönem kentlerinin en karakteristik özelliklerinden biri olan bu yapı, kentin kuzeybatı kısmındaki eğimli arazinin üzerinde yer almaktadır (Debord 1999: 259-260). Kentin kuzeybatı kısmındaki bu tiyatro yapısına bitişik alanda kurulmuş bir başka yapı da 113 x 48 m ölçülerinde dikdörtgen şekilde planlanmış olan *agoradır*.³⁶

Bununla beraber 1996-1999 yılları arasında gerçekleştirilen yüzey araştırmalarında Orthosia mezarları da ele alınmış ve özellikle Arkeolog O. Henry, tespitler ve değerlendirmelerde bulunmuştur. Sonuçta da İÖ 4. yüzyıl ve sonraki süreçler ağırlıklı olarak da Hellenistik ve Roma dönemlerine tarihlenebilecek mezar sayısının fazla olduğu ortaya çıkarılmıştır. Kent çevresinde oldukça geniş bir alana yayılmış olan mezarlar tipolojik açıdan değerlendirildiğinde ise *tümülüsler*, *heroonlar*, lahitler, yeraltı oda mezarları, kayaya oyulmuş tekne mezarlar ile taş sanduka mezarlardan oluşan bir çeşitlilik görülmüştür (Henry 2011: 309-334).

Bu hususta dikkate değer bir başka buluntudan da burada söz etmekte fayda vardır Donduran Mahallesi’nde Roma villasında yapılan kazılarda bir Roma Mozaïği açığa çıkarılmıştır. Roma İmparatorluk Dönemi’ne ait oldukça sağlam bir şekilde açığa çıkarılmış olan bu buluntu, daha sonra koruma amaçlı Aydın Arkeoloji Müzesi’ne taşınmış ve günümüzde müzenin ana salonunda zeminde sergilenmektedir. İS 2. yüzyıl sonu ve 3. yüzyıl başlarına tarihlenen bu mozaik, yaklaşık 16 m. uzunluğa; 4,5 m. arasında değişen genişliğe sahiptir. Üzerinde, ana panolarda çeşitli mitolojik figürler ve bunlarla ilişkili sahneler yer almaktadır. Bordürlerinde ise gladyatör dövüşleri ve çeşitli hayvanlar, karışık yaratıklar tasvir edilmiştir. Ayrıca geometrik desenlerle de süslenmiştir. Örneğin

³⁵ 1996-99 yılları arasında üç sezon boyunca devam eden yüzey araştırmaları ve kazılar –her ne kadar kısa süreli olsalar da– sonucunda antik kentin güney tarafındaki tepeler üzerinde akropol yerleşimine dair yapı izleri görülmüştür. Bkz., Üreten-Akkurnaz 2021: 154.

³⁶ *Agoraya* ait duvar kalıntıları ve mimari parçalar tıpkı tiyatro binasının oturma sıraları gibi söz konusu arazinin üzerinde kısmen görülebilmektedir. Bkz., Varinlioğlu-Dubord, 2000: 136-137; Varinlioğlu-Dubord 2001: 114-116.

ana panolardan birinde Pan, Aphrodite ve Eros, Amphitrite ve Triton, bir başka panoda Leda, dördüncü panoda ise Phaeton işlenmiş ve bunlarla ilgili konular tasvir edilmiştir. Ana panolar arasındaki bordürlerden birinde *Herakles'in Stymphalos Gölü Kuşları* miti, diğer ara bordürde gladyatör dövüşü kısmen görülmektedir.³⁷

Bu bilgilere dayanarak kentte arazide görülen arkeolojik kalıntılarının, yerleşim dokusu, yayılım alanı, dönemsel kullanım alanları, kentteki yapı türleri yönünden bizlere değerli bilgiler vermekte olduğunu, kısacası Orthosia'yı anlattığını söyleyebiliriz.

Şimdi, buraya kadar edinilen bilgileri tamamlayacak ve bunlarla daha tutarlı bir bütün oluşturacak şekilde özellikle kentin dini kimliği hakkında bilgi sahibi olduğumuz kent sikkelerinden de genel olarak söz etmek isterim.

Head tarafından hazırlanan "*Catalogue of the Greek Coins of Caria, Cos, Rhodes, etc.*" adlı sikke kataloğundaki kente ait sikkeler ışığında, biz biliyoruz ki ön/arka yüz tasvirlerinde kent halkının gereksinimlerine bağlı olarak çeşitlilik gösteren şu tanrı ve tanrıçalar karşımıza çıkmaktadır: Zeus, Athena, Dionysos ve Herakles. Örnek vermek gerekirse Hellen *pantheonunun* en büyük tanrısı Zeus, Orthosia antik kentinin zengin kült dokusu içinde, Roma İmparatorluk Dönemi sikkelerinin arka yüzünde Metis'ten olan kızı "Savaşan" Athena ile birlikte tasvir edilmiştir. Işık, aydınlık gök ve yıldırımlar tanrısı Zeus, aynı zamanda sadece ön yüzde değil arka yüz tasvirlerinde de ayakta, uzun *khiton* ya da *khiton* ile birlikte *himation* giymiş olarak, bir eliyle yıldırım demeti tutarken öbür eliyle de esasına dayanmış olarak tek başına resmedilmiş şekilde de karşımıza çıkmaktadır.³⁸

Çalışmamızın konusunu oluşturan beşinci kent, Marsyas Çayı'ndan doğuya doğru ilerlendiğinde, Maiandros'un kollarından biri olan Harpasos Irmağı'nın (Akçay) giderek daralan vadisi içinde karşımıza çıkan ilk kent yani Harpasa'dır. Günümüzde Nazilli İlçesi, Esenköy Mahallesi, Arpaz mevkiinde yer alan antik kent hakkında, antik yazarlardan Plinius, Ptolemaios, Byzantiumlu Stephanus, Hiorekles; seyyah ve araştırmacılarından ise Pococke, Playfair, Leake, Cramer, Texier, Hamilton, Davis, Ramsay, Paton, Kiepert, Robert, Pimouguet-Pedarros, Flensted-Jensen ve Hild bahsetmektedirler.³⁹

Maiandros ve güney ırmak kollarından biri olan Harpasos'un kesiştiği bir alanda, araziye hâkim olan Harpasa (Arpaz) antik kenti, kuzey Karia'da coğrafi olarak önemli bir konuma sahipti.⁴⁰ Nitekim doğusunu Karıncalı Dağları, batısını ise Doğu Menteşe Dağları'nın çevrelediği verimli ovada antik dönemden günümüze kadar uzanan iskân faaliyetleri Harpasos'un kuzeyinde, Hisar Tepesi üzerinde yer alan teraslar üzerinde kurulmuş olan bu kentin ne kadar değerli olduğunun kanıtlarıdır aslında.

Bugünkü Akçay Havzası, antik dönemlerde "Harpasos Vadisi" olarak bilinmekteydi. Bu isim aşağıda belirtilen kentin Roma İmparatorluk Dönemi sikkelerinden de anlaşılacağı üzere, Irmak Tanrısı'nın

³⁷ Yener-Ölmez 1997: 275-298; Yener-Ölmez-Debord 2010: 241-247; *Herakles'in Stymphalos Gölü Kuşları* miti için ise bkz., Grimal 1997: 261.

³⁸ Orthosia kent sikkeleri üzerindeki tanrı(ça) ve hayvan figürleri ve diğer objeler ile *personifikasyonlar* için bkz., Üreten - Akkurnaz 2021: 158-164.

³⁹ Akkurnaz-Çorbacioğlu 2021: 20; Elimizdeki mevcut buluntular ışığında, Arkaik Dönem'den başlayarak günümüze değin kesintisiz bir yerleşimin olduğu bilinen Harpasa'da 1993 ve 1998 yılları arasında da aralıklı olarak araştırmalar yapılmıştır. Bu cümleden olmak üzere, kent hakkında son yıllarda yapılan akademik çalışmalar için ayrıca bkz., Çörtük 2021: 55-72, Sarin 2021a: 171-186 ve Üreten 2021: 187-204.

⁴⁰ Karia Bölgesi'nin kuzey sınırlarında ve denizden 90 km. uzaklıkta yer alan Harpasa, Lydia Bölgesi'ne yakın bir konumda olmasından kaynaklı olarak Lydia etkisinde kalmıştır. Diyebiliriz ki, bu durum kuzeye doğru uzanan tepelerin üzerindeki tümülüslerden anlaşılacaktır. Bkz., Sarin 2021a: 173; Çörtük 2021: 56-59.

(Ἄρπασος) adı olarak geçmektedir (Head 1897: 114, no. 7, 10; 115, no. 14; ayrıca bkz., Üreten 2021: 200). Söz konusu sikkelerde Karia içinde doğu-batı doğrultusunda uzanan ve bölgenin en büyük ırmağı olarak bilinen Maiandros'a güneyden kuzeye doğru akarak karışan üç ırmaktan biri olan Harpasos, genel ırmak tanrısı ikonografisiyle karşımıza çıkmaktadır.⁴¹ Nitekim bugün üzerinde Kemer Hidroelektrik Santrali ve Barajı bulunan Harpasos, tıpkı bugün olduğu gibi, antikçağda da giderek daralan derin ve bereketli vadisinde suladığı kent ekonomisine büyük katkı sağlamıştır. Görüldüğü gibi arka yüzde Irmak Tanrısı Harpasos'un tasvir edildiği bu Roma İmparatorluk Dönemi kent sikkeleri de elimizdeki örnekler içinde en çarpıcı olanlarıdır.

Ekleme gerekir ki, kent sikkeleri üzerinde kent adı da ΑΡΡΑΣΗΝΩΝ (Harpasenon) olarak geçmektedir. Harpasa kent sikkelerinin arka yüzlerinde yer alan ΑΡΡΑΣΗΝΩΝ *lejandi*, "HARPASALILARIN" bir başka deyişle "HARPASALILARIN SİKKESİ" demektir. Nitekim sondaki -ΩΝ harfleri numizmatik literatüründe halk adının çoğul *genitivus* (-in) hali ile yazılmış şeklidir. Dolayısıyla bu örnekte de görüldüğü üzere, ΑΡΡΑΣΗΝΩΝ yazısı kentin değil, kent halkının adını belirttiği için burada "*ethnikonu*" söz konusudur.

Harpasa kent sikkelerinde diğer önemli bir konu da sikke darbından sorumlu memurun adıdır. Bu cümleden olmak üzere, Harpasa Roma İmparatorluk Dönemi kent sikkelerine baktığımızda, ön yüzde İmparator Marcus Aurelius (İS 161-180) başının yer aldığı bir sikke bunun güzel bir örneğidir. İmparator Marcus Aurelius'a ait olan bu sikkenin arka yüzünde, sikke darbından sorumlu *magistratın* adı şu şekilde yazılmıştır: ΕΠΙΚΑΝΔΙΔΟΥ ΚΕΛ COV. Özetle, sikke darbından sorumlu memurun adı *Candidus Celsus*'tur.⁴²

Öyle görülüyor ki, 2021 tarihli "*Harpasa Antik Kenti Tanrı ve Kültleri Üzerine Bir Araştırma*" adlı bir başka çalışmamda da belirttiğim gibi, yazılı kaynakların sessiz kaldığı Harpasa antik kenti hakkında bilgi veren kaynaklar, arkeolojik buluntular ve sikkelerden oluşmaktadır. Bu noktada, kentte darp edilen sikkelerin ışığında kentte tapım gören tanrı ve tanrıçalar hakkında zengin bilgiler mevcuttur. Ulaşabildiğimiz kent sikkelerinden Apollon, Artemis Athena, Dionysos, Zeus ile birlikte yukarıda da belirttiğimiz gibi, Irmak Tanrısı Harpasos'a da kent halkı tapınmıştır. Ayrıca Mısır'da ölüm ve yeraltı dünyasının efendisi olarak bilinen Sarapis de kent *pantheonunda* yerini almıştır (Üreten 2021: 187-204).

Sonuç olarak, İÖ 6.-5. yüzyıllardan beri varlığı kesin olarak bilinen, İÖ 2. yüzyılın sonlarında sikke basmaya başlayan ve 1. yüzyılda ise giderek önem kazanan, Akçay Vadisi'nin az bilinen kenti Harpasa'nın tanrı ve tanrıçaları hakkında tarihsel sürecine kıyasla daha çok bilgi bilinmektedir. Ancak hemen belirtelim ki, kanımca, Harpasa'da kazı ve araştırmalar yapmak, kentin din tarihi ile birlikte Eskiçağ Tarihi'nin de daha iyi bir şekilde anlaşılmasına ışık tutacaktır.

Maiandros'un güneyinde, bilindiği üzere, oldukça arızalı iç Karia yöresi uzanır. Bu yörede, güneyden kuzeye doğru akıp Maiandros Irmağı'na karışan Marsyas, Harpasos ve Morsynos çaylarının derin ve

⁴¹ Zengin kent *pantheonunu* renklendiren Irmak Tanrısı Harpasos, toprağın verimine ve toplumun ekonomisine sağladığı katkı nedeniyle kent sikkeleri üzerinde tıpkı bölgedeki diğer ırmak tanrıları gibi genel ırmak tanrısı ikonografisi olan sola doğru uzanırken gösterilmiştir. Örneğin İmparator Hadrianus (İS 117-138) dönemine tarihlendirilen bir sikkenin arka yüzünde, Irmak Tanrısı Harpasos, sola uzanmış, *cornucopiae* tutmakta ve devrik *amphora* yer almaktadır. Head 1897: 114, no. 7. Diğer örnekler için bkz., Üreten 2021: 200-201

⁴² Sikke darbından sorumlu memurun adı her zaman sikke üzerinde yer almaz, ama yazıldığı takdirde de ya yalın (*nominativus*) halde ya -in (*genitivus*) halinde ya da ΕΠΙ/ΕΠΙ ("...nın memuriyeti sırasında") edatından sonra *genitivus* halde kullanılır. ΕΠΙ ile kullanılması, *magistrat* adıyla bir tarihlendirme sistemidir. *Candidus Celsus* tarafından darp edilen sikke örneği için bkz., Üreten 2021: 194,

bereketli vadileri birçok kentin kurulmasına neden olmuştur. İşte, bu kentlerden biri de Maiandros'un kollarından biri olan Morsynos aşıldıktan sonra, bu çay ile Maiandros'un birleştiği yer arasında, I. Antiokhos Soter (İÖ 281-261) tarafından Symmathios ve Kranos adlı iki eski kasabanın birleştirilmesiyle kurulmuş sınır kenti Antiokheia'dır (Sevin 2001: 116).⁴³Bu antik kentin coğrafi konumunu Strabon (XIII.4.15), "*Maiandros üzerindeki Antiokheia'lıların kentini kastediyorum. Buraya gelen bir kimse Karia'ya gelmiş sayılır (...)*" sözleriyle iyi bir biçimde ifade etmektedir.

Bugün Aydın İli'nin Kuyucak İlçesi, Azizabat ile Başaran mahalleleri arasında yer alan antik kentten Strabon dışında Ptolemaios da söz etmektedir. Bir başka deyişle, Strabon'un (XIII.4.15) "*επι Μαιανδρου*" olarak tanımlamış olduğu Antiokheia, Ptolemaios (V.2.15) tarafından "*προς Μαιανδρω*" olarak tanımlanmıştır. Eklemek gerekir ki, Kaya'nın da yazdığı üzere Livius'un (*Ab urbe condita*, XXXVIII.13.14) "*super Maeandrum*" olarak tanımlamış olduğu kent, bir sikke (Imhoof-Blumer 1974: 108, no. 1) üzerinde "*Αντιοχεων των προς τω Μ[αιανδρω]*" ve bir yazıtta (*MAMA IV 349*) da "*Αντιοχεις απο Μαια[ν]δ[ρ]ου*" olarak karşımıza çıkmaktadır (Kaya 2000: 123; Magie 2015: 102, dn. 26).

Bununla birlikte elimizdeki kaynaklar incelendiğinde, yukarıda da belirttiğimiz gibi, Antiokheia I. Antiokhos Soter (İÖ 281-261) tarafından Symmathios ve Kranos adlı iki eski kasabanın birleştirilmesiyle kurulmuş bir sınır kentidir. Bu bilgi bize sadece Byzantiumlu Stephanus tarafından aktarılmıştır. Ona göre Antiokheia, Suriye kralı I. Antiokhos tarafından kurulmuş ve adını bu kralın annesi Antiokhis'ten almıştır. Ancak hemen belirtelim ki, I. Antiokhos Soter'in annesinin adı Antiokhis değildir. Dolayısıyla Stephanus tarafından aktarılan bu bilgi kısmen doğrudur. Sonuç olarak tıpkı Nysa kentinin adı gibi, bu kente verilen ad da çelişkilidir. Yine de kente Seleukos ailesinin fertlerinden birinin adının verildiği ihtimalini göz önünde tutmak gerekiyor.

Buraya kadar anlatılanları topladığımızda, her şeyden önce Antiokheia'nın da Maiandros Irmağı'nın ya da kollarının kıyılarına yakın kurulmuş diğer koloniler gibi Suriye krallarınca korumalı, su kaynağına yakın, verimli uygun araziye sahip Maiandros Havzası'nda kurulmuş bir kent olduğunu söyleyebiliriz.⁴⁴

Önemli bir diğer nokta da, Hellenistik Dönem'de birden çok Antiokheia adında kentin kurulmuş olduğudur. Bu cümleden olmak üzere, Strabon'un "*επι Μαιανδρου*"; Ptolemaios'un "*προς Μαιανδρω*" ve Livius'un "*super Maeandrum*" olarak tanımlamış olduğu bu kenti aynı adı taşıyan diğer kentten ayırt etmek için yanında bulunan ırmakla yani Maiandros ile adlandırmak gerekir. Özetle, bizim bu çalışmamızda ele aldığımız Antiokheia, "*Antiocheia ad Meandrum*" yani *Maiandros üzerindeki Antiokheia*'dır.

Antiocheia ad Meandrum, Roma İmparatorluk Dönemi'nde III. Antiokhos ile yapılan Magnesia Savaşı'nda (İÖ 190) *consul* G. Manlius'un da kamp kurduğu bir kenttir (Liv. *Ab urbe condita*, XXXVIII.13.6). Hristiyanlık Dönemi'nde ise bir piskoposluk merkezi olmuştur. Ne var ki, kentte yeterli bir araştırma yapıldığını söyleyebilmek çok güçtür. Ayrıca son olarak da, kentteki tepenin üzerinde ve yamaçlarda bazı yapılara ait temel kalıntılar ile çanak-çömlek parçaları dışında özellikle

⁴³ Kaya'nın da yazdığı üzere, Suriye krallarınca Maiandros Irmağı boyunca ve bu ırmağın kolları üzerinde ya da yakınında, daha önce de belirttiğimiz gibi, toplam 11 koloni kurulmuştur. Bu kolonilerin yedisi adlarını Suriye krallarından ya da kraliyet ailesine mensup bireylerden almıştır. Bunlardan ikisi Antiokheia, diğeri Apameia, Nysa, Seleukeia, Laodikeia ve Stratonikeia adlarını taşımaktadır. Bkz., Kaya 2000: 122. Antik kent hakkında tüm mevcut kaynaklar için ise bkz., Akkurnaz – Çorbacıoğlu 2021: 22.

⁴⁴ Suriye kralları Batı Anadolu'da kuracakları koloniler için neden Maiandros Havzası'nı seçmişler? Bu ve buna benzer soruların detaylı cevapları için bkz., Kaya 2000: 121-136.

Ortaçağ'dan kalan bir kalenin sur temeli üzerinde başka görünür tarihsel bir kalıntıya rastlanmadığını da burada belirtmek isterim.

Şimdi yedinci ve son kente Aphrodisias'a geçebiliriz.

Tanrıça Aphrodite'nin⁴⁵kentin dinsel yaşamında yerleşim bölgesine adını verecek kadar önemli bir yer tuttuğu Aphrodisias,⁴⁶Antiokheia'dan aşağı yukarı 15 mil uzakta, yüksek Salbakos (Babadağ) silsilesinden aşağı doğru, Morsynos'a (Vandalas) katılacak birkaç derenin içine aktığı geniş bir ovaya kuşbakışı bakan ve *akropolisini* oluşturan alçak bir tepe etrafından kurulmuştur (Magie 2015: 27; Sevin 2001: 117 ve Üreten 2012: 89). Doğu Karia'nın ücra bir köşesinde yer alan Aphrodisias (Str. *XII.8.13*; Magie 2015: 26, 130, dn. 38), Morsynos Çayı'nın yukarı çığırında, iç kesimin en önemli yerleşme yeri durumunda olup bugün Aydın İli'nin Karacasu İlçesi'ne bağlı Geyre Köyü yakınına lokalize edilmektedir. Kent, olasılıkla İÖ 2. yüzyılda, Magie'nin de yazdığı üzere, ortak bir kamu birimi oluşturmak için komşu Plarasa topluluğuyla bir birleşime girmiştir. Kentin asıl tanrısı, daha önce de değindiğimiz gibi, Iulius Caesar'ın bir buyrultusunun yanı sıra, birleşik topluluklara özgürlük veren bir *Senatus* kararıyla da tapınağına dokunulmazlık (*ἀσουλία*) hakkı tanınmış olan Aphrodite idi.⁴⁷

Demek ki, İÖ 2. yüzyılda bir kente dönüşmüş olan Aphrodisias, İÖ 1. yüzyılda Roma Dönemi'nde ünlenmiştir. Ancak hemen belirtelim ki, Arkaik ve Klasik dönemlerine ait görünümü tam olarak belirmemiş olmakla birlikte arkeolojik çalışmalar özellikle de Pekmeztepe'den gün ışığına çıkarılan bulgular ışığında kentin geçmişi tarih öncesi dönemlere kadar uzanmaktadır. Nitekim bu hususta 20. yüzyılın başlangıcından itibaren yürütülen kazılar ve 1961'de New York Üniversitesi gözetiminde Erim başkanlığında başlatılmış olan geniş çaplı araştırmalar önemli birer kanıttırlar.⁴⁸

Stephanus Byzantinus'a göre, kent Pelasglar-Lelegler tarafından kurulmuş ve ilk olarak "*Λελέγων Πόλις*", sonra "büyük kent" anlamına gelen "*Μεγάλη Πόλις*" daha sonra da Aphrodisias'ta tapım gören ve kült olarak görülen *Zeus Niveύδιος*'un adında da karşımıza çıkan "*Νινώη*" olarak anılmıştır (Step. Byz. 150, 437-438 ve 476; Şahin 2001: 117). Ninoe-Aphrodisias adı, Ninive kenti ile aynıdır. *Ninoe* (*Νινώφη* = *Ninuuwa*), Şahin'in de yazdığı üzere, tanrı EA'nın kızı NINA'nın kentidir. Nitekim Aphrodisias'ta bulunmuş olan ve üç parçadan oluşan bir friz, kentin kuruluş *mythosu* açısından çok önemlidir. Söz konusu frizde; açık kanatlı kartalın üzerinde duran sunakta kurban sunan bir kişi görülmektedir. Ninos ismi bu kişi ile kartal arasında yer almaktadır. Diğer parça üzerinde ise başı örtülü bir kadın elindeki asaya dayanmış ve kalın bir dal tutar durumda gösterilmiştir. Kadının ismi Semiramis'tir. Şahin'in aktardığına göre, Robert, kartalın ve sunağın *Zeus Nineudios*'a ait olduğunu, sunuyu yapan kişinin de Ninos olduğunu düşünmektedir. *Zeus Nineudios*'un simgeleri de kartal ve çiftli baltadır.⁴⁹

Ancak burada şu gerçeğin altını çizmekte fayda vardır, daha önce de belirttiğimiz gibi, kentin asıl tanrısı, kentin dinsel yaşamında yerleşim bölgesine adını verecek kadar önemli bir yer tutan

⁴⁵ Karia Bölgesi'nde Aphrodite kültü ve tapınım alanları özellikle de tanrıçanın kültünün saptandığı Aphrodisias kenti için bkz., Ersin Durna 2002: 120-177.

⁴⁶ Antik kent hakkında tüm mevcut kaynaklar için ise bkz., Akkurnaz-Çorbacıoğlu 2021: 22-23.

⁴⁷ İÖ 2. yüzyılda basılan sikkeler üzerinde de karşılaştığımız, önce *Πλαρα. Αφρο.*, sonra da Aphrodite başı ve *Πλαραέων και Αφροδιαιέον* yazısı için bkz., Head 1897: 25vd ve 271; ayrıca bkz., Magie 2015: 131. Aphrodite kutsal alanındaki *ἀσουλία*'nın betimlendiği, kente tanınan bağımsızlığın anlatıldığı belgeler ve Caesar'ın da kente tanıdığı dokunulmazlık için bkz., Magie 2015: 131, dn. 38. Nitekim Plinius da Aphrodisias'ı *libera* yani *özgür kent* olarak nitelendirmiştir. Plin. *nat. V.109*.

⁴⁸ Günümüze etkileyici kalıntıları gelmiş olan kent, Hellenistik Dönem'e kadar Salbakos'un (Babadağ) eteğindeki 600 metrelik platonun çoraklığına tam bir zitlik oluşturan yeşil vahada dağınık bir kırsal yapı ve dinsel amaçlı yapıları barındıran bir yerleşim yeri olmuştur. Bkz., Üreten 2012: 88.

⁴⁹ Söz konusu kült bazı kaynaklarda *Anineta* kentine bazı kaynaklarda da *Aphrodisias* kentine bağlanmaktadır. Bkz., Şahin 2001: 116-117.

Aphrodite'dir. Yazdığımız bu cümlelerin doğruluğu kanıtlayabilecek en iyi örnek de İÖ 1. yüzyılda inşa edilmiş Aphrodite Tapınağı'dır. Tapınak, İon düzeninde, 8 x 13 sütunlu ve *peripteros* planlı olarak inşa edilmiştir (Magie 2015: 130; Sevin 2001: 117; Üreten 2012: 90).⁵⁰ Bu hususta diğer bir kanıtta Tanrıçaya sunulan adaklara bolca yer verilmiş olan yazıtlar ile kült imgesi ve arka plan ögesi olarak kullanılan sikkelerdir.⁵¹

Kentin etkileyici diğer kalıntılarına gelince...

Bugün hala ayakta duran 14 sütunlu bu tapınağın güneyinde, günümüze gayet iyi durumda gelmiş *odeion* ve bunun da güneyinde, tam ortaya gelecek şekilde konumlandırılmış *agora* inşa edilmiştir. Üç taraftan İon düzeninde *portiko* ile kuşatılmış ve yapımı 2. yüzyıla kadar süren bu yapının hemen batısında, Hadrianus ve Aphrodite adına yapılmış, kentin en büyük yapılarından biri durumundaki hamam yükselmektedir. Kentin tiyatrosu ise aslında kentin kuruluşunu Geç Kalkolitik Çağ'a kadar çeken Pekmeztepe'nin doğu yamaçları üzerinde görülmektedir. Kentin kuzey sınırında yer alan 262 x 59 m. boyutlarındaki yaklaşık 30.000 kişi kapasiteli *stadion* da yalnızca Anadolu'nun değil, dünyanın en iyi korunmuş türünü oluşturmaktadır.

Sonuç olarak, elimizdeki mevcut kaynaklara özellikle de çok sayıdaki kalıntılara dayanarak İÖ 129'da Roma'nın *Provincia Asia* sınırları içine alınmasıyla Aphrodisias, Roma ile iyi ilişkilerini sürdürerek Roma'nın *Asia Minor* politikasında "özgür bir kent" statüsüne sahip olarak bağımsızlığını korumuş bir kenttir. Böylece Roma'nın İmparatorluk Dönemi, Aphrodisias'ın "altın çağı" olmuştur. Hatta önemli bir edebiyat ve sanat merkezi haline gelen kent, tıp ve felsefe alanlarında da atılımlar yaparak Roma yaşantısı boyunca göz kamaştıran güzellikteki yapılarla dolu bir kent olarak ortaya çıkmıştır.

Ancak Hristiyanlığın yayılması ve imparatorluğun resmi dini olmasından sonra özellikle de Bizans döneminde dinsel ve siyasal nedenlerden olumsuz etkilenen Aphrodisias ne yazık ki giderek eski parlak dönemlerini geride bırakmıştır. Daha sonra da yangınlar, depremler, Sasani ve Arap akınlarıyla harap olmuş ve zamanla terk edilmiştir.

KAYNAKLAR

Antik Kaynaklar

- Claud. Ptol. (=Claudius Ptolemaios, *Geographike hyphegesis*), Kullanılan metin ve çeviri: *Geography of Claudius Ptolemy*. Translated by E. L. Stevenson, The New York Public Library, New York, 1932.
- Diod. (=Diodorus Siculus, *Bibliotheca Historike*), Kullanılan metin ve çeviri: *Diodorus of Sicily*. With an English Translation by R. M. Geer, London, New York, 1947.
- Hdt. (=Herodotos, *Historiai*), Kullanılan metin ve çeviri: *Tarih*, Çeviren: Müntekim Ökmen, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Ksen. *Hell.* (=Ksenophon, *Hellenika*), Kullanılan metin ve çeviri: *Yunan Tarihi (ΕΛΛΗΝΙΚΑ)*, Çeviren: Prof. Dr. Suat Sinanoğlu, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Liv. *Ab urbe condita* (Livius, *Ab urbe condita*), Kullanılan metin ve çeviri: *Livy, From the founding of the city*. With an English Translation by B. O. Foster. I-XIII. London, New York, 1919-1951.
- MAMA Monumenta Asiae Minoris Antiquae* (London).
- Plin. *nat.* (=Plinius, *Naturalis Historia*), Kullanılan metin ve çeviri: *Pliny Natural History*. With an English Translation by H. R. Rackham, W. H. S. Jones, D. E. Eichholz, I-X. Cambridge, London, 1938-1971.
- Polyb. (=Polybios, *Historiai*), Kullanılan metin ve çeviri: *The Histories*. With an English Translation by W. R. Paton, I-VI. Cambridge, London, 1922 vd.
- Step. Byz. (=Stephanus Byzantinus, *Ethnika*), Kullanılan metin ve çeviri: *Stephanus Byzantinus Ethnicorum quae supersunt*. Ed. by A. Meineke, Berolini, 1849.

⁵⁰ Kent sikkeleri üzerindeki tapınak mimarisi için örneğin bkz., Head 1897: 29, no. 21, Pl. V. 11.

⁵¹ Örnek vermek gerekirse, bkz., Head 1897: 28, no. 20, Pl. V. 10 ve kentin tüm sikkeleri için ise bkz., 28-53.

Str. (=Strabon, *Geographika*), Kullanılan metin ve çeviri: Strabon, *Geographika: Antik Anadolu Coğrafyası, Kitap: XII-XIII-XIV. Çeviren: Prof. Dr. Adnan Pekman, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.*

Modern Kaynaklar

- Akkurnaz, S. 2017. "Alabanda Territoriumunda Kırsal-Kent İlişkileri ve Günümüz Yansımaları", *Antik Dönemde Akdeniz'de Kırsal ve Kent Sempozyum Bildirileri (3-7 Nisan 2016)*, Edt. Ü. Aydınöğlü – A. Mörel, Mersin Üniversitesi Kilikia Arkeolojisini Araştırma Merkezi, Mersin: 200-220.
- Akkurnaz, S. 2021. "Anineta Antik Kenti", *Nazilli ve Çevresinin Arkeolojik Zenginlikleri*, Editörler: Sedat Akkurnaz – Yusuf Çorbacıoğlu, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul: 91-120.
- Akkurnaz, S. –Çorbacıoğlu, Y. 2021. "Aydın'daki Antik Yerleşimler" *Nazilli ve Çevresinin Arkeolojik Zenginlikleri*, Editörler: Sedat Akkurnaz – Yusuf Çorbacıoğlu, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul: 9-54.
- Arslan, M. 2007. *Mithradetes VI Eupator: Roma'nın Büyük Düşmanı*, Odin Yayıncılık, İstanbul.
- Arslan, M. 2019. *Anadolu'da Helenistik Dönem'de Resmi Yazışmalar: Kraliyet Mektupları, Kent Kararnameleri, Anlaşmalar*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Çelgin, G. 1986. *Eski Yunan Dininde ve Mitolojisinde ARTEMİS*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Çelgin, G. 2011. *Eski Yunanca – Türkçe Sözlük*, Kabalı Yayınevi, İstanbul.
- Çörtük, U. 2021. "Harpasos (Akçay) Vadisi'nin Tarihsel Süreci Üzerine Notlar", *Nazilli ve Çevresinin Arkeolojik Zenginlikleri*, Editörler: Sedat Akkurnaz – Yusuf Çorbacıoğlu, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul: 55-72.
- Debord, P. 1999. "Campagne 1997 A Çamlıdere et Ortas", *XX. Kazı Sonuçları Toplantısı II. Cilt*, T.C. Kültür Bakanlığı, Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara: 257-262.
- Durna, E. 2002. "Antik Çağda Güney-Batı Anadolu (Karia) Bölgesi'nde Aphrodite Kültü: Aphrodite Karakterine Analitik Bir Yaklaşım", Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Eskiçağ Tarihi) Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.
- Grimal, P. 1997. *Mitoloji Sözlüğü: Yunan ve Roma*, Önsöz: C. Picard, Çeviri: Sevgi Tamgüç, Sosyal Yayınlar, İstanbul.
- Güngörmüş Ö. – Üreten, H. 2015. "Antik Çağda İki Kent – İki Kişilik: Amaseialı Strabon ve Nysalı Pythodoris", *III. Uluslararası Geçmişten Günümüze Merzifon ve Amasya Yöresi Sempozyumu Bildiri Kitabı*, Editörler: Doç. Dr. Asım Çoban, Prof. Dr. Mustafa Çolak, Dr. İbrahim Serbestoğlu, Öğr. Gör. Ahmet Sağlam, Edge Akademi Yayıncılık, Amasya: 39-50.
- Head, B. V. 1897. *Catalogue Of The Greek Coins Of Caria, Cos, Rhodes, etc.*, Printed by Order of the Trustees, London.
- Head, B. V. 1901. *Catalogue Of The Greek Coins Of Lydia*, Printed by Order of the Trustees, London.
- Henry, O. 2011. "Orthosia, Les Necropoles", *Cites de Carie: Harpasa, Bargasa, Orthosia dans l'Antiquite*, Edt. P. Debord – Ender Varınlıoğlu, Published by Presses Universitaires de Rennes, Rennes: 309-334.
- Imhoof-Blumer, F. 1974. *Kleinasiatische Münzen*, Wien: Nabu Press.
- İdil, V. 1999. *Nysa ve Akharaka*, Uzay Matbaacılık, İstanbul.
- İplikçioğlu, B. 2015. *Eskibati Tarihi I: Giriş, Kaynaklar, Bibliyografya*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- Kaya, M. A. 2000. "Suriye Krallığı'nın Büyük Menderes Havzasındaki Kolonileri", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 15: 121-136.
- Magie, D. 2001. *Anadolu'da Romalılar 1: Attalos'un Vasiyeti*, Çeviri: Nezh Başgelen – Ömer Çapar, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Magie, D. 2002. *Anadolu'da Romalılar 2: Batı Anadolu ve Zenginlikleri*, Çeviri: Nezh Başgelen – Ömer Çapar, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Magie, D. 2007. *Anadolu'da Romalılar 4: M.Ö. III. ve II. Yüzyıllarda Batı Anadolu*, Çeviri: Nezh Başgelen – Ömer Çapar, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Magie, D. 2015. *Anadolu'da Romalılar 5: Batı Anadolu'nun İç Tarafındaki Uyrak Topluluklar*, Çeviri: Nezh Başgelen – Ömer Çapar, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Malay, H. 1992. *Hellenistik Devirde Pergamon ve Aristonikos Ayaklanması*, Bergama Belediyesi Kültür Yayınları, Bergama.
- Montagu, J. D. 2000. *Battles of the Greek and Roman Worlds: A Chronological Compendium of 667 Battles to 31 BC, from the Historians of the Ancient World*, Greenhill Books, London.
- Oxford Antikçağ Sözlüğü*, 2013. Edt. M. C. Howatson, Çev. Faruk Ersöz, Kitap Yayınevi, İstanbul.
- Pekman, A. 1970. *Eskiçağda Bazı Anadolu Şehirlerinin Tanrı ve Kahraman Ktistes'leri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul.
- Sarıkaya, S. 2009. "Hellenistik Dönem'de Asyia: Ionia ve Karia'daki Tapınaklarla Birlikte Kent ve Egemenlik Alanlarına Tanılan Hiera Kai Asyia", Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Eskiçağ Dilleri ve Kültürleri Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Antalya.
- Sarin, Ü. 2021a. "Harpasa Antik Kenti", *Nazilli ve Çevresinin Arkeolojik Zenginlikleri*, Editörler: Sedat Akkurnaz – Yusuf Çorbacıoğlu, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul: 171-186.
- Sarin, Ü. 2021b. "Mastaura'nın İsim Kökeni Hakkında Değerlendirme", *Nazilli ve Çevresinin Arkeolojik Zenginlikleri*, Editörler: Sedat Akkurnaz – Yusuf Çorbacıoğlu, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul: 121-132.
- Sevin, V. 2001. *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- Şahin, N. 2001. *Zeus'un Anadolu Kültürleri*, Vehbi Koç Vakfı, İstanbul.

- Tekin, O. 1992. *Antik Numismatik ve Anadolu (Arkaik ve Klasik Çağlar)*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Tulay, A. S. 2001. *Genel Nüvizmatik Sözlüğü*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Üreten, H. 2005. "Bir Grup Sikkenin Işığında Mastaura Kenti Tanrı ve Kültleri", *Çankaya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi*, Sayı: 4: 129-142.
- Üreten, H. 2012. "Antik Dönemde Aydın ve Çevresindeki Kentler", *Aydın İl Tarihi*, Hazırlayanlar: Prof. Dr. Serap Yaylalı, Prof. Dr. Zeynep Mercangöz, Prof. Dr. Engin Akdeniz ve diğerleri, Özyurt Matbaacılık, Aydın: 84-98.
- Üreten, H. 2021. "Harpasa Antik Kenti Tanrı ve Kültleri Üzerine Bir Araştırma", *Nazilli ve Çevresinin Arkeolojik Zenginlikleri*, Editörler: Sedat Akkurnaz – Yusuf Çorbacıoğlu, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul: 187-204.
- Üreten, H. – Akkurnaz, S. 2021. "Orthosia Antik Kenti", *Nazilli ve Çevresinin Arkeolojik Zenginlikleri*, Editörler: Sedat Akkurnaz – Yusuf Çorbacıoğlu, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul: 145-169.
- Varınlioğlu, E. – Dubord, P. 2000. "Mission Archeologique et Epigraphique en Caria Campagne 1998", *21. Kazı Sonuçları Toplantısı 2. Cilt*, T.C. Kültür Bakanlığı, Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara: 133-142.
- Varınlioğlu, E. – Dubord, P. 2001. "Orthosia 1999", *22. Kazı Sonuçları Toplantısı 2. Cilt*, T.C. Kültür Bakanlığı, Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara: 113-118.
- Yaşar, A. 2021. "Mastaura Amphitiatrosu Mevcut Korunma Durumuna Yönelik İlk Değerlendirmeler", *Nazilli ve Çevresinin Arkeolojik Zenginlikleri*, Editörler: Sedat Akkurnaz – Yusuf Çorbacıoğlu, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul: 133-144.
- Yener, E. – Ölmez, F. 1997. "Orthosia Mozaik Kurtarma Kazısı ve Mozaik Kaldırımı (1995)" *VII. Müze Kurtarma Kazıları Semineri – Kuşadası 1996*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara: 275-298.
- Yener, E. – Ölmez, F. – Debord, P. 2010. "Orthosia, Les Mosaiques", *Cites de Carie: Harpasa, Bargasa, Orthosia dans l'Antiquite*, Edt. P. Debord, Ender Varınlioğlu, Published by Presses Universitaires de Rennes, Rennes: 241-247.
- Welles, C. B. 1934. *Royal Correspondence In The Hellenistic Period: A Study In Greek Epigraphy*, Yale University Press, New Haven.